

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

SAMİRƏ XAQANİ QIZI MƏMMƏDOVA

**ŞEYX MAHMUD ŞƏBÜSTƏRİNİN “SƏADƏTNAMƏ”
MƏSNƏVİSİNİN TƏSƏVVÜF ƏDƏBİYYATINDA YERİ**

5716.01 — Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ — 2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

Fəridə Ramiz qızı Səfiyeva

Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Səadət Məmməd qızı Şıxıyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəsmi opponentlər:

Asif Heydər oğlu Rüstəmli

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nəzakət Fətəli qızı Məmmədli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan və Dünya ədəbiyyatı kafedrası**

Müdafiə “ ____ ” _____ 2016-cı il saat __-da Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina II mərtəbə, Videokonfrans otağı

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat: “ ____ ” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor:

T.H.Hüseynov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Orta əsrlər müsəlman Şərq xalqlarının ədəbiyyatı dövrün dini-ideoloji və ictimai-mədəni mühitinə xas olan cərəyanların təsiri altında təşəkkül tapmışdır. Bu baxımdan ədəbi proses, poetik zehniyyət və fəlsəfi düşüncəyə güclü təsir göstərən amillərdən biri və bəlkə də ən əsaslı təsəvvüf olmuşdur. Şərq dini-fəlsəfi və ədəbi fikri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edən Azərbaycanın ədəbiyyat tarixində də oxşar vəziyyətlə qarşılaşırıq.

İslam Şərq xalqlarının ədəbiyyatı orta əsrlərdə, əsasən, üçdillilik olaraq, bir-biri ilə qarşılıqlı təsir və zənginləşmə şəraitində inkişaf etdiyindən azərbaycanlı müəlliflər də XIII yüzilliyədək öz ədəbi əsərlərini qismən ərəbcə, daha çox farsca yazmışlar və bu ənənə həmin dövrün səciyyəvi təzahürlərindən olmuşdur. Belə bir çevrənin yetirməsi olan Şeyx Mahmud Şəbüstəri də öz əsərlərini fars dilində yazan məşhur sufi şəxsiyyətlərdəndir. O, təkcə Azərbaycanda deyil, müsəlman Şərq dünyasında sufi ədəbiyyatı tarixində ayrıca yeri olan bir mütəfəkkir şairdir.

Şəbüstərinin yaşadığı XIII əsrin II yarısı və XIV əsrin I yarısı Azərbaycan tarixində çox mürəkkəb bir dövr olmuşdur. Xüsusilə XIII əsrdə təkcə Azərbaycan deyil, bütünlükdə İslam dünyası monqol istilasıyla sarsıldığından bu zaman kəsiyi ənənələrin dağıldığı, yeni təzahürlərin meydana çıxdığı bir dövr kimi xarakterizə olunur. Həmin yüzillik eyni zamanda təsəvvüfün çiçəkləndiyi, təriqətlərin artdığı, təsəvvüfün nəzəri-fikri əsası olan vəhdəti-vücut təliminin inkişaf etdiyi dönmə kimi diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçıların bir çoxunun qənaətinə görə, bu dövrdə təsəvvüfün inkişafı həm də monqol istilasına qarşı ictimai-sosial etiraz ilə bağlı olmuşdur. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin yaradıcılığında da müəyyən etiraz notlarına, bəzi dini və fəlsəfi-fikri təzahürlərə tənqidi münasibətlərə rast gəlirik. Lakin o, əsərini monqol istilasından çox sonra qələmə aldığı üçün İslam dini görüşlərindən müəyyən uzaqlaşmalara, monqol hücumundan sonra artan təriqətlərin bəzən islama zidd olan görüşlərinə qarşı çıxır. Özü də “Səadətname” adlı əsərində bu məqamı dönə-dönə vurğulayır.

Qeyd etməliyik ki, çeşidli orta əsrlər qaynaqlarında, eləcə də Azərbaycan, Türkiyə, İran, Orta Asiya, Hindistan, Avropa, Amerika və Rusiya şərqşünaslarının əsərlərində sufi mütəfəkkir Şeyx Mahmud Şəbüstəri və onun irsi haqqında müəyyən məlumatlar yer almış, indiyədək daha çox onun 1006 beytlik “Gülşəni-raz” əsəri tədqiqat obyektinə kimi maraqlı olmuşdur. Həmin əsər həm sufi poeziyası nümunəsi kimi, həm də

fəlsəfi baxımdan təhlilə cəlb edilmişdir.

Şeyx Mahmud Şəbüstərinin şah əsəri olan “Gülşəni-raz” məsnəvisinə 30-dan çox şərh yazılmışdır. Amma sufi ədəbiyyatının bu tanınmış nümayəndəsinin ikinci mühüm nəzm əsəri olan “Səadətnamə” çox az sayda araşdırıcının diqqətini cəlb etmiş, Azərbaycanda isə hətta məqalə səviyyəsində belə tədqiqata cəlb edilməmişdir. İranda Şeyx Mahmud Şəbüstəri və onun əsərləri haqqında tədqiqat aparan alimlər isə “Səadətnamə” məsnəvisi barədə ümumi məlumat verməklə kifayətlənmişlər. Türkiyə və Avropada Şəbüstəridən bəhs edən tədqiqatlarda isə bu məsnəvi haqqında qısaca bəhs edilmişdir.

Şəbüstərinin təsəvvüf ədəbiyyatında tutduğu mühüm yeri nəzərə aldıqda onun bədii irsinin tədqiqinin Azərbaycanın təsəvvüfi-ədəbi fikir tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyəti də məlum olur. Çünki o təkcə Azərbaycanda deyil, ümumiyyətlə, müsəlman Şərq dünyasında sufi ideyalarını təbliğ və təlqin edən poetik-fəlsəfi mirası ilə xüsusi yer tutur. Mütəfəkkir şairin indiyədək təfərrüatlı tədqiqata cəlb edilməyən “Səadətnamə” əsərinin araşdırılması azərbaycanlı müəlliflərin təsəvvüfi düşüncə tarixindəki yeri və əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə yardım edə bilər. Bu baxımdan Şəbüstərinin “Səadətnamə” əsərinin sufi ədəbiyyatının mühüm qaynağı kimi elmi təhlili aktualıq kəsb edir. Eləcə də əsərdə verilən hekayə və təmsillər sufi ədəbiyyatı ənənələrinin uğurlu davamı kimi əhəmiyyətlidir və bu nümunələrin hər biri təsəvvüf simvolikasının mahiyyətinin dərk edilməsinə işıq tutur. Sufi şairin bu təmsillərə müraciəti və istifadəsi ümumilikdə Əttar və Mövlananın ənənəsinə bağlansa da, bir sıra fərdi və spesifik cəhətləri ilə seçilir. Bu cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi isə Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının təkamül yolunu izləmək, eləcə də Azərbaycan sufi şairlərinin yaradıcılığının fərqli istiqamətlərini üzə çıxarmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Mütəfəkkir şairin “Səadətnamə” məsnəvisi təsəvvüf ədəbiyyatının ənənəvi mövzularında yazılsa da, struktur baxımından fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. “Gülşəni-raz”dan fərqli olaraq ideya baxımından vahid kompozisiyaya malik bu əsərdə müəllifin sufiliklə əlaqəli görüşləri təsəvvüfün üçlük sistemi – “elmül-yəqin”, “eynül-yəqin” və “haqqül-yəqin” əsasında, həm də kəlam elmi mövqeyindən izah edilir. Buna görə də əsərin həm bu cəhəti, həm də dövrün təsəvvüf ədəbiyyatı, fəlsəfi-ədəbi və dini görüşlərini öyrənmək baxımından maraq kəsb edir. Amma “Səadətnamə” zamanında və daha sonralar “Gülşəni-raz” qədər şöhrət qazanmadığından təzkirəçi və tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmışdır. Bəlkə də bu, “Gülşəni-raz”dan fərqli olaraq, “Səadətnamə”də

daha çox subyektiv mülahizələrə yer verilməsindən qaynaqlanırdı.

Şeyx Mahmud Şəbüstərinin şəxsiyyəti barədə orta əsrlər təzkirələri və müasir dövr kataloqlarında məlumat verilmiş, Türkiyədə A.Gölpınarlı¹, İranda S.Müvəhhid², Ə.Zərrinkub³, Z.Səfa⁴ və başqalarının tədqiqatlarında, E.Braun⁵, A.Arberry⁶, Y.Ripka⁷, M.Smith⁸, A.Şimmel⁹, H.Corbin¹⁰, L.Luizan¹¹ və s. kimi Qərb alimlərinin fəlsəfə və ədəbiyyat üzrə araşdırmalarında onun barəsində bəhs edilmişdir. Amma bu araşdırmaların əksəriyyətində Şəbüstəri, təəssüf ki, XIII-XIV əsrlərdə yaşamış İran irfan ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi təqdim olunmuşdur. Bu cəhət də onun şəxsiyyətinin Azərbaycanda obyektiv və təhrifdən uzaq tədqiqinə ehtiyacın olduğunu və problemin bu baxımdan da aktualıq kəsb etdiyini göstərir.

“Səadətnamə” əsəri, artıq qeyd etdiyimiz kimi, indiyədək sistemli və müstəqil şəkildə tədqiq olunmamışdır. Qaynaqlar və kataloqlarda da əsərin hər hansı bir şərhinə rast gəlinmir. 1986-cı ildə iranlı alim Səməd Müvəhhid əlyazmaları əsasında “Səadətnamə”nin elmi-tənqidi mətnini hazırlayaraq digər əsərlər ilə birlikdə “Məcmue-ye asar-e Şeyx Mahmud Şəbüstəri” adı altında nəşr etmişdir.

Son dövrlərdə Şəbüstəri irsi ilə bağlı yazılan əsərlər içərisində Türkiyədə yazılan bir dissertasiya işi xüsusilə diqqətimizi çəkdi. Belə ki, Mehmet Temellinin müəllifi olduğu “Mahmud Şəbüstəri: həyatı, fəlsəfəsi,

¹ Abdülbaki Gölpınarlı. Gülşen-i Raz Şerhi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.

² مجموعه آثار شیخ محمود شبستری: گلشن راز، سعادت نامه، حق الیقین مرآت المحققین، مراتب العارفین، تصحیح صمد موحد تهران، طهوری، 1365 ش.

³ جستجو در تصوف ایران، دکتر عبدالحسین زرین کوب، تهران، امیرکبیر، 1362 ش، ص. 317.

⁴ دکتر ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، جلد 5، تهران، ص. 1332-1342.

⁵ E.Broawn. A literary History of Persia, England: Combridge, 1956, p.109.

⁶ A. J. Arberry. Classical Persian Literature. London: Taylor&Francis, 1985, p. 301.

⁷ Я.Рипка. История Персидской и Таджикской Литературы. Перевод с чешского: И.С.Брагинский. Москва: Прогресс, 1970, с.244.

⁸ M.Smith. The Whirling Dervishes. New York: State University of New York Press, 1975, p. 23.

⁹ A.Schimmel. Mystical Dimensions of Islam. London: Chapel Hill University of North Carolina Press, 1975, p. 279.

¹⁰ H.Corbin. İslam felsefesi tarihi: İbni Rüşd'ün Ölümünden Günümüze. c.2. Çeviren: A.Aslan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s.97.

¹¹ L.Lewisohn. Beyond Faith and Infidelity the Sufi Poetry and Teachings of Mahmud Shabistari, Paris: Curzon, 1998.

üç əsərin tərcüməsi”¹ mövzusunda dissertasiya işində Şəbüstərinin həyatı haqqında məlumat verilmiş, onun fəlsəfəsi “Gülşəni-raz” məsnəvisi əsasında işlənmişdir. Daha sonra “Haqqül-yəqin”, “Səadətnamə” və “Miratül-mühəqqiqin” əsərlərinin tərcüməsi verilmişdir.

Avropada yazılmış tədqiqatlar içərisində ingilis alimi Leonard Luizanın tədqiqatı araşdırma obyektimiz baxımından xüsusilə diqqəti cəlb edir. O, Şəbüstərinin yaradıcılığından bəhs edərkən “Səadətnamə” əsərinin təhlilinə də yer vermişdir.²

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Göründüyü kimi, “Səadətnamə” məsnəvisinin istər Azərbaycan, istərsə də xarici ölkələrdə tədqiqat tarixində boşluq müşahidə olunur. Bu dissertasiyada isə əsər ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Dissertasiya işində Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Səadətnamə” əsəri onun digər əsərləri ilə, xüsusilə “Gülşəni-raz” ilə müqayisəli tədqiq olunur, bu dəyərli qaynağın təkcə Şeyx Mahmud Şəbüstərinin irsində deyil, ümumiyyətlə, təsəvvüfi-dini düşüncə tarixindəki yerinə ilk dəfə olaraq nəzər salınır, əsərin poetik-təsəvvüfi simvolikası, bədii haşiyələri (təmsil və hekayələr) və sufi terminologiyası ayrı-ayrılıqda təhlil edilir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Dissertasiya işinin obyektı Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Səadətnamə” əsəridir. Bu məsnəvinin quruluşu və ideya-məzmun xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, bu əsərdə sufi rəmzləri və terminologiyasının tipologiyası və onların təsəvvüfün üçlük prinsipi əsasında izahı tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi XIII-XIV əsrlərdə yaşayıb yaratmış Şeyx Mahmud Şəbüstərinin ikinci mənzum əsəri olan “Səadətnamə” məsnəvisinin sufi ədəbiyyatının tipik nümunəsi kimi elmi təhlilini verməkdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi müəyyənləşdirilmişdir:

- Şeyx Mahmud Şəbüstərinin dövründə təsəvvüfi düşüncə və ədəbiyyat haqqında ümumi təsəvvür yaradılması;
- Şəbüstərinin ədəbi və elmi irsinin dəyərləndirilməsi;
- “Səadətnamə” məsnəvisinin quruluşu və ideya-mövzu xüsusiyyətlərinin təhlili;

¹ M.Temelli. Mahmud Şebüsteri. Hayatı, Görüşləri, Üç Risalesi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 2003.

² L.Lewisohn. Beyond Faith and Infidelity the Sufi Poetry and Teachings of Mahmud Shabistari, Paris: Curzon, 1998, s.24.

- Məsnəvidə sufi rəmzləri və terminologiyasının tipologiyası;
- Əsərin klassik sufi ədəbiyyatı nümunəsi kimi əhəmiyyətinin ortaya çıxarılması;
- Məsnəvinin fərdi xüsusiyyətlərini təhlil etməklə Azərbaycan və İslam Şərqi fəlsəfi-ədəbi fikri tarixində yerinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işi Şəbüstəri yaradıcılığında indiyə qədər araşdırılmaya cəlb edilməyən bir çox məqamları açıqlamaqla müəllifin irfani fikirlərinin düzgün dərk edilməsi, eləcə də orta əsrlər təsəvvüf ədəbiyyatının fəlsəfi və ədəbi-nəzəri tədqiqi baxımından önəm kəsb edir. Tədqiqat işinin nəzəri müddəaları təsəvvüf dəyərlərinin ədəbi prosesə nüfuzunun mahiyyətini açıqladığı üçün ali məktəblərdə ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi kursları və sufi poetikasının tədrisində istifadə oluna bilər.

Dissertasiyada gəlinən nəticələrdən həmçinin klassik Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisində faydalanıla bilər.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqat işində nəzərdən keçirilən problemlər tarixi-müqayisəli metodla təhlil edilmişdir. Mövzunun araşdırılmasında tarixilik prinsipi, tipologiya metodu və sistemli təhlil üslubu əsas götürülmüş, klassik filologiyanın ənənələrindən də yararlanılmışdır.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında işlənib hazırlanmış, tədqiqatın nəticələri respublikada və xaricdə nəşr edilmiş müxtəlif elmi jurnal, məqalələr topluları və elmi konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, tədqiqatın predmet və obyekt, mövzunun araşdırılma səviyyəsi açıqlanır, tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, məqsəd və vəzifələri, metodologiyası diqqətə çatdırılır.

Dissertasiyanın birinci fəslə "Şəbüstərinin dövründə sufi **ədəbiyyatının vəziyyəti**" adlanır və burada nəzərdə tutulan məsələlər üç yarımfəsildə təhlil edilir. Bu fəslin "Dövrün ictimai-ideoloji mənzərəsi" adlanan **birinci yarımfəsildə** Şeyx Mahmud Şəbüstərinin yaşadığı dövrdə təsəvvüfün vəziyyəti barədə ümumi təsəvvür yaradılır. Məlumdur ki, Şəbüstərinin yaşadığı dövr XIII əsrin sonu – XIV əsrin əvvəllərini əhatə edir. Bu dövrdə monqol istilasından böyük dəyişikliklərin əsasını qoydu. Monqolların dövründə islam bölgələrində təsəvvüfün yenidən canlanmasında iki cəhət diqqətə cəlb edilir:

- birincisi, islam dəyərləri təsəvvüf və təriqətlər vasitəsilə yayılır, xanəqahların sayı artır və fəaliyyəti genişlənir. Bir sıra xanəqahlar mədə-rəsə kimi təlim-tərbiyə və elmi fəaliyyəti ilə seçilir;

- ikincisi, monqollar və digər yabancılardan hücumuna qarşı çıxan bəzi təriqətlər yerli müqavimət hərəkatına çevrilir.¹

Məlum olduğu kimi, XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda elm və təsəvvüf çiçəklənmə mərhələsində idi. Bu durum da Şəbüstərinin bu gün belə bizlərə yol göstərən, insanlıq və fəzilət öyrədən müdrikliyinin, ədəbi təsəvvüfi şəxsiyyətinin formalaşmasına təsirsiz ötüşməmişdir.

Bu fəslin **“Sufizmin və sufi ədəbiyyatının ümumi vəziyyəti”** adlı ikinci yarım fəslində Şəbüstərinin yaşadığı dövrdə bölgədə təsəvvüf cərəyanı və onun ədəbi mühitə nüfuzu məsələsi araşdırılır. Hələ monqollardan öncə islam dünyasında təsəvvüf həm nəzəri-ideoloji baxımdan sistemə salınmış və cəmiyyətdə özünə möhkəm yer tutmuş, həm də onun təşkilatlanma prosesi başlamış, praktiki cəhətdən təriqətlər və silsilələr şəklində təşəkkülü və yayılması ənənəvi hal almışdır. Artıq müsəlman cəmiyyəti təsəvvüfün özünün düşüncəsinin tərkib hissəsi kimi qəbul edirdi. Azərbaycanda həmin dövrdə təsəvvüf təriqətlərinin ümumi mənzərəsini gözdən keçirdikdə Təbriz mühitində yetişən sufi ədiblərin xüsusilə seçilməsi görünür. Şeyx Mahmudun **“Səadətnamə”** əsərində də bu sufi şəxsiyyətlərin bir qisminin adı çəkilir.

Ərdəbil mühitində yaranan təsəvvüf məktəbinin önündə səfəviyyə təriqətinin banisi Şeyx Səfiəddin Ərdəbili (1249-1334) dayanır. Qısa bir müddətdə şöhrəti Azərbaycan, Xorasan, İraq və Anadoluya yayılan bu şeyx Elxani hökumətinin də hörmətini qazanmağa müvəffəq olur.²

Azərbaycanda bu yüzillikdə yaşayıb-yaratmış tanınmış şairlərindən olan Həsənoğlu da təsəvvüf cərəyanı ilə yaxından bağlı olmuşdur. Dövlətşah Səmərqəndi yazır: **“Əslində bu şəxsin tərcümeyi-halı vəlilərlə sırasında yazılmalıdır. Lakin şairlikdə də mükəmməl bir insan idi”**.³

Qeyd edək ki, İbn Ərəbidən sonra sufilik elmi əsaslarını gücləndirərək, təlim edilə biləcək formaya, yəni irfan formasına düşdü.⁴ Bunu fəlsəfi təsəvvüf də adlandırmaq olar. Artıq irfan digər elmlərlə bir sırada

¹ Dəktər Zəbiç Allah Vəfə, Tərix ədibiat dər İrən, Təhrən, cild 5, s. 1332.

² M. Rıhtım. Seyid Yəhya Bakuvi və xəlvətlik. Bakı: Qismət, 2005, s. 54.

³ Tezkire-i Devletşah. Çeviren: Necati Lugal, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1990, s. 337.

⁴ Dəktər Zəbiç Allah Vəfə, Tərix ədibiat dər İrən, Təhrən, cild 5, s. 1342-1332.

dayanmağa başladı. Təsəvvüf və irfanın belə güclənməsi xüsusi ədəbi formanın, yəni irfan ədəbiyyatının yaranmasına səbəb oldu. XIII əsrdən sonra ədəbiyyat istər nəzm, istərsə nəsr sahəsində hərtərəfli olaraq təsəvvüfün təsiri altına düşdü və tarixin ən böyük irfani əsərləri müxtəlif ariflər tərəfindən bəşəriyyətə təqdim olundu.

Bu fəslin **üçüncü** yarım fəslə **“Şəbüstəri və dövrün sufi müəllifləri”** adlanır. Şəbüstəri “Səadətnamə” adlı məsnəvisində dövrün sufilərinə də diqqət ayırmış, onların mənqəbələrinə müraciət edərək örnək hekayələr vermişdir. Əsərdə Baba Həsən Sürxabi, Baba Fərəc Təbrizi, Məhəmməd Kococa, Xacə Sayinəddin Yəhya, Səədəddin Həmyə kimi adı keçən sufilər əvvəllər Təbrizdə yaşamış və ya buraya səfər etmişlər. Bu sufilərin bir qismi isə Şəbüstərinin müasiri olmuşdur. Dissertasiyada həmin sufilərin şəxsiyyət və fəaliyyəti haqqında təfərrüatlı məlumat verilir. “Səadətnamə”də diqqətli cəlb edən şəxsiyyətlərdən biri də Baba Fərəcdir. Onun adı iki hekayədə çəkilir¹ və dissertasiyada başqa qaynaqlar əsasında həmin müəllif barədə məlumatlar dəqiqləşdirilir.

“Səadətnamə”də ilk olaraq Baba Həsən Sürxabi haqqında söz açılır². Şəbüstəri əsərdə IV babın V fəslində “əmr bil-məruf” haqqında danışarkən Həmyəni xatırlayır³. Sufizmə dair bir çox əsərlərin müəllifi olan Şeyx Səədəddin Həmyə Əziz Nəsəfinin ustadı, Şeyx Sədrəddin Muhəmməd ibn Həmyənin atasıdır⁴.

“Səadətnamə”də adı qeyd olunan o dövrün sufi şeyxlərindən biri də Xacə Əbdürrəhim Təbrizidir (v.655/1257). Şəbüstəri onu başqa sufi şeyxləri və məşhur alimlər arasında misli-bərabəri olmayan mütəkəllim kimi təqdim edir: “Xacə zahirən “ümmi” kimi görünürdü, ancaq “ümmül-kitab”dan feyz alan arif kimi heç bir ustaddan geri qalmırdı, dil açanda ərəb dilində elə gözəl və bəlağətli sözlər söyləyirdi ki, fəzil alimlər və fəzilət sahibləri onu anlamaqda çətinlik çəkirdilər”⁵. Şəbüstəri Əbdürrəhim Təbrizini əsərdə ikinci babın altıncı fəslində Quran və onun yeddi batini

¹ مجموعه آثار شیخ محمود شبستری: گلشن راز، سعادتنامه، حق الیقین مرآت المحققین، مراتب العارفین، تصحیح صمد موحد. تهران، طهوری، 1365 ش، ص. 199، 224.

² Yenə orada, s.175.

³ Yenə orada, s.232.

⁴ Yenə orada, s.232.

⁵ محمد علي تربیت. دانشمندان آذربایجان، مطبعة مجلس، تهران، 1314 ش، ص. 115-122.

anlamı barədə danışarkən yad edir.¹

Şəbüstərinin xatırladığı sufilərdən biri də Şeyx Məhəmməd Kucucanıdır (v. 677/1278). O, zamanında şair və şeyx kimi tanınmışdı. Bu sufi şeyxin nəsihətamiz sözləri, məsəl və hekayələri, mənqibələri əsasında Həsən Pəläsi Mirazi ərəb dilində ayrıca bir övliyanamə yazmışdır.²

Qeyd edək ki, Məhəmməd Lahici “Şərhi-Gülşəni-raz”da həmin hekayətdən bir neçə beyti nümunə olaraq gətirir və bununla imanın üç dərəcəsini göstərir: elmül-yəqin, eynül-yəqin və həqqül-yəqin.³

Şəbüstərinin xatırladığı sufi şeyxlərindən sonuncusu Xacə Sainəddin Yəhyadır.⁴ Zərrinkub onu “məşhur bir vaiz və şeyx” olaraq dəyərləndirir.⁵

Bəhs etdiyi hər bir mövzuya fəlsəfi yöndən yanaşan Şəbüstəri əsərini daha anlaşılıqlı etmək üçün sufilərin hekayələrindən məharətlə bəhrələnərək, vəhdəti-vücut təlimini yaradıcı şəkildə açıqlamışdır. Hekayə və təmsillərlə zəngin olan bu əsərdə müəllifin çağdaşı sufi şeyxlərinin ad və hekayətlərinin qeyd olunması əsərə yenilik və özünəməxsusluq vermişdir.

Bu fəslin **dördüncü** yarım fəslı “**Şəbüstərinin həyatı və poetik- fəlsəfi mirası**” adlanır. Şəbüstərinin əsərləri təkcə onun təsəvvüfi və poetik təfəkkürünü deyil, həm də həyatına dair mühüm məlumatları öyrənmək baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Bu yarım fəsilə Şəbüstərinin öz əsərlərindəki məlumatlar digər qaynaqlarla müqayisə edilir və həyatının bəzi qaranlıq səhifələrinə işıq salınır.

Bu yarım fəsilə Şəbüstəri həm şair, həm də nasir kimi araşdırmaya cəlb olunur, onun fərqli üslublu əsərləri haqqında məlumat verilir və onun ikisi nəzm, ikisi isə nəsrə olmaqla iki mühüm əsərinin olması bildirilir. Nəzm əsərləri “Gülşəni-raz” və “Səadət namə”, nəsr əsərləri isə “Həqqül-yəqin fi mərifətül-Rəbbilələmin” və “Miratül-muhəqqiqin”dir.

Şəbüstərinin ən mühüm və dərin məzmunlu mənzum əsəri “Gülşəni-raz”dır. Bu əsərə bir neçə şərh yazılmışdır və onların ən məşhuru

¹ مجموعه آثار شیخ محمود شبستری: گلشن راز، سعادت نامه، حق الیقین مرآت المحققین، مراتب

العارفین، تصحیح صمد موحد، تهران، طهوری، 1365 ش، ص. 205.

² محمد علی تربیت. دانشمندان آذربایجان، تهران، مطبعه مجلس 1314 ش، ص. 340.

³ Şeyx Mahmud Şəbüstəri. “Gülşəni-raz” və Şəmsəddin Məhəmməd Lahici. “Şərhi-Gülşəni-raz”. Ön söz, tərçümə, izahlar və şərhlər: Nəsib Göyüşov, Bakı: Adiloğlu, s.119.

⁴ مجموعه آثار شیخ محمود شبستری: گلشن راز، سعادت نامه، حق الیقین مرآت المحققین، مراتب

العارفین، تصحیح صمد موحد تهران، طهوری، 1365 ش، ص. 200.

⁵ جستجو در تصوف ایران، دکتر عبدالحسین زرین کوب، امیرکبیر، تهران، 1362 ش، ص. 126.

Şəmsəddin Məhəmməd Lahicinin qələmə aldığı şərhdir.

Müəllif “Həqqül-yəqin” kitabında “Risaleyi-şahid” adlı daha bir əsərindən də söz açır və onu eşqin məqamları və aşiqlik rəmzlərini açıqlamaq üçün qələmə aldığı qeyd edir. Amma bu əsər bizə gəlib çatmamışdır.

Dissertasiyanın **ikinci fəsl** “Səadətnamə” **sufi ədəbiyyatının tipik nümunəsi kimi**” adlanır. Onun “Səadətnamə” **məsnəvisi qaynaq və araşdırmalarda**” adlı birinci yarımfəslində Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” məsnəvisindən sonra qələmə aldığı ikinci nəzm əsəri olan “Səadətnamə”nin adı çəkilən qaynaqlar tədqiq olunur, “Səadətnamə” Şəbüstərinin həyatı, görüşləri, səfərləri, sufi alimlərlə münasibəti və s. ilə bağlı məlumat verən yeganə əsər olması baxımından əhəmiyyəti vurğulanır. Şəbüstəriyə aid olması şübhə doğurmayan bu mənzum əsərin qaynaqları (təzkirələr və ədəbi toplular), adı yer alan kataloq və soruq kitabları, haqqında bəhs edən tədqiqatlar, monoqrafiyalar və məqalələr qruplaşdırılaraq qiymətləndirilir.

Fəslin “**Əsərin adı, ideya və struktur özəllikləri**” adlanan ikinci yarımfəslində “Səadətnamə” əsərinin adı, ideyası, yazılma məqsədi və quruluşu barədə təfərrüatlı məlumat verilir.

İlk dəfə olaraq, araşdırmaya cəlb etdiyimiz bu əsərlə bağlı kataloq və internet resurslarını gözdən keçirərkən başqa müəlliflərə aid olan “Səadətnamə”lərlə də qarşılaşdıq. Həmin əsərlər aşağıdakılardır:

Nasir Xosrovun “Səadətnamə”si (XI əsr); Fələkeyi-Əlayi-Təbrizi Abdullah b. Əlinin farsca yazmış olduğu “Səadətnamə” (XIV); Səhər Abdalın “Səadətnamə”si (1495); klassik türk ədəbiyyatı nasirlərindən olan Vahidinin (XVI) “Səadətnamə” əsəri; şair Prizrənli Şəminin (XVI) “Səadətnamə”si; Cami Raminin (Gəlibolulu Cami, XVI) yazdığı tərcümə əsəri olan “Səadətnamə”.

Burada Yusif Xas Hacibin müəllifi olduğu “Qutadqu bilig” (1069-1070) əsərinin adının anlamının da “Xoşbəxtlik gətirən elm” və ya “Xoşbəxtliyə aparən elm” olduğunu xatırlatmaq yerində olar.

Qeyd etməliyik ki, bu əsərlərin bir qisminin Şəbüstərinin “Səadətnamə” əsəri ilə ideya və məzmun baxımından dolayısı ilə müəyyən bağlılığı olsa da, digər bir qismi bu əsərlə yalnız ad müştərəkliyinə malikdir.

Bu əsəri yazmaqda Şəbüstərinin əsas məqsədi tövhidə sufi nöqteyi-nəzərindən baxışı izah etmək olmuşdur: “*Mən öz uzun ömrümü tövhidi öyrənmək yolunda sərf etdim*”¹ ifadəsi də əsərdə təsadüfən yer almamışdır.

¹مجموعه آثار شیخ محمود شبسترى: گلشن راز، سعادت نامه، حق اليقين مرآت المحققين، مراتب العارفين، تصحيح صمد موحد، تهران، طهورى، 1365، ش، ص. 241.

Şəbüstəriyə görə istər sufi olsun, istərsə fəqih, məhz kamil olanlar, haqq yolu tutanlar, Allaha doğru yönələnlər əbədi xoşbəxtliyə çata bilirlər.

Bütün təzkirə və kataloqlarda “Səadətnamə” əsərinin 8 bab və 3000 beytdən ibarət olduğu qeyd olunsa da, əslində bu məsnəvi bütün nüsxələrdə 4 bab və 1568-1570 beytdən ibarətdir. Bu uyğunsuzluq təzkirə və kataloq müəlliflərinin Şəbüstərinin “Səadətnamə”nin müqəddiməsində yazdığı fikirlərə istinad edərək yanlış məlumat verməsindən irəli gəlir. Fikrimizcə, Şəbüstəri əsərin əvvəlində “Səadətnamə”ni 3000 beyt və 8 babda tamamlayacağını qarşıya məqsəd qoysa da, məlum olmayan səbəblər üzündən əsəri 4 bab və 1570 beytdə xətm etmişdir. Müəllif bu barədə yazır: “Artıq sözün cilovunu çəkmək zamanı çatıb, çünki mənim sözüm həddən ziyadə uzandı. Hamı yaxşı xüsusiyyətlərini göstərməyə adət etsin və hamının sonu səadətlə başa çatsın”.¹

Əsərin adına gəldikdə isə bu barədə fikirlər müxtəlifdir. Bəzi tədqiqatçılar Şəbüstərinin İmam Qəzalidən təsirlənərək, onun “Kimyayi-səadət” əsərinin adına uyğun olaraq məsnəvisini “Səadətnamə” adlandırdığını, bəzi müəlliflər isə Şəbüstərinin öz ləqəbi olan Səədəddinə də bir işarət olaraq əsərinə “Səadətnamə” adını verdiyini bildirirlər. Lakin Şeyx Mahmud əsərin “Kitabın yazılma səbəbi” hissəsində yazır:

چونکہ دیدم در او سعادت تام
کردمش نامهٔ سعادت نام
ذکر اهل سعادتست در او
ختم گشت این مقام جمله بر او
بود و باشد به طالع مسعود
ابتدا سعد و عاقبت محمود²

(Bu əsərdə səadəti bütövlüklə gördüyüm üçün adını “Səadət kitabı” qoydum. Səadət əhlinin zikri ondadır. Bu məqam bütünlüklə onda tamamlandı. Onun taleyi həmişə səadət olmuş və olacaqdır. Çünki əvvəli Səədlə (səadətlə) başlayıb sonu Mahmudla (sitayışla) bitir).”

Əsərin yazılma tarixi dəqiq məlum deyildir. Amma Şəbüstərinin öz qələmindən çıxan misralara əsaslanaraq, “Səadətnamə”nin “Gülşəniraz”dan sonra qələmə alındığını söyləyə bilərik.

“Səadətnamə” əsəri Şeyx Mahmudun ömrünün kamil vaxtında qələmə alınmış bir əsərdir. Mütəfəkkir buna işarə edərək yazır ki, “*mən belə bir*

¹ مجموعه آثار شیخ محمود شبستری: گلشن راز، سعادت نامه، حق الیقین مرآت المحققین، مراتب العارفین، تصحیح صمد موحد، تهران، طهوری، 1365 ش، ص.153.

² Yenə orada, s.168.

qərara gəldim ki, bundan sonra kitab yazmaq, tədris etmək və nəsihət verməklə kifayətlənməyim. Və bütün elmlərlə məşğul olmadan öncə dini elmləri mənzum formaya salım".¹

Bu əsərin özünəməxsus quruluşu vardır. Əsərin əvvəlində "Kitabın tərtibi və əsərin yazılma səbəbi" adlı hissədə sufi şair bölümləri alt başlıqlara ayırdığını və dərəcələrlə işlədiyini, mövzuları dörd əslə görə açıqladığını bildirir. Bunlar etiqadi, kəlami, təsəvvüf və yanlış fikirlərin həllidir. Bablar (bölmələr) fəsillərə ayrılır, hər bir fəsildə qoyulan məsələ elmin təsəvvüfdə yer alan üçpilləli dərəcəsi üzrə izah edilir: elmül-yəqin, eynül-yəqin, həqqül-yəqin.

Hər bir bölümdə mövzuların izahında bu üçlük dərəcə təkrarlanır. Elmül-yəqin hissəsində məsələnin əsas istiqamətləri ortaya qoyulur. Eynül-yəqin hissəsində kəlam elminin məlumatlarından istifadə ilə mövzu əqli dəlillərlə izah edilir. Həqqül-yəqin hissəsində isə irfani həqiqətlər açıqlanır. Daha sonra mütəfəkkir mövzunu təmsil və hekayələrdən istifadə etməklə işıqlandırmağa çalışır. Mövzuların izahında sufi ədəbiyyatına xas yardımçı vasitələr işlənir ki, bunlar 28 hekayə, 8 təmsil və 6 mənşədən ibarətdir. Təmsillər məcazi xarakterlidir. Hekayələrin əksəriyyətinin mövzusu real hadisələrdən alınmışdır. Bundan əlavə, tək-tək halda nəsihət, təhqiq və vəsfi-hal başlıqlı parçalar verilir. Hər bölümün sonunda "Zalalü'l-mübin" ("Aşkar zəlalət") başlığı altında, Şeyx Mahmuda görə, yolunu azmış firqələrin görüşləri müzakirə olunur. Əsərdə 14 belə başlıq vardır. "Mənşə" hissəsində bu azgın sayılan firqələrin meydana gəlməsindən bəhs edilir.

"Səadətname" əsərinin əsas mövzusu kəlam və təsəvvüfdə mühüm yer tutan Allahın zat, sifət, ad və feillərinin açıqlamasıdır. Müəllif bu məsələni özünəməxsus tərzdə təsəvvüf baxımından təqdim edir və öz fikirlərini Quran ayələri və hədislərlə təsdiqləməyə çalışır. Şəbüstərinin məqsədi tövhid etiqadının mahiyyətini irfani baxış bucağından açıqlamaqdır.

Kitabın hər bölməsi fərqli bir mövzuya həsr edilmişdir və buraya daxil olan fəsillər isə mövzunun təfərrüatını açıqlayır.

Fəslin "**Poetik-təsəvvüfi haşiyələrin ideya-mövzu xüsusiyyətləri**" adlı **üçüncü yarımfəsildə** öncə təsəvvüfün ədəbi prosesə nüfuzu üsullərindən bəhs edilir. Sufizm, məlum olduğu kimi, ədəbiyyata bir sıra poetik keyfiyyətlər gətirmiş, eləcə də fəlsəfi-irfani poeziyanın geniş vüsət alma-

¹مجموعه آثار شیخ محمود شبسترى: گلشن راز، سعادت نامه، حق الیقین مرآت المحققین، مراتب العارفین، تصحیح صمد موحد، تهران، طهورى، 1365 ش، ص152.

sına təsir göstərmişdir. Sufizmin poeziyaya təsirlərindən biri də şeirdə bədii simvolların, təmsil və hekayələrin işlənməsi oldu. Təsəvvüf hekayələri mütəsəvvüflərin dini necə şərh edib yaşadıklarını anlamaq baxımından son dərəcə önəmlidir. “Səadətnamə” əsərinin də özəlliklərindən biri bu əsərdə miniatür hekayələrin yer almasıdır. Əsər bu cəhəti ilə klassik Şərq ədəbiyyatında “Kəlilə və Dimnə”, Sənai Qəznəvinin “Hədiqətül-həqaiq”, Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”si ilə yaxından səsleşir. Nümunə üçün “*şeh damlasının günəş şüası ilə buxarlanaraq göyə qalxması*”-ni göstərmək olar¹. Eyni mövzuya Sührəvərdinin “Loğat-e muran” (“Qarışqaların dili”) əsərində də rast gəlirik.

Şəbüstəri bu əsərində mənqəbələrə də istifadə etmişdir. Mütəfəkkirin verdiyi bu mənqəbələr, əsasən, Təbriz sufiləri ilə əlaqəlidir.

Dissertasiyanın **üçüncü** fəslü “**Səadətnamə**” əsərində **sufi rəmzlərinin fəlsəfi-poetik dəyəri**” adlanır. Həmin fəslin “**Səadətnamə**”də **sufi anlayışlarının təsnifatı**” adlanan birinci yarım-fəslində təsəvvüfi anlayış və terminlərin tipologiyası verilir.

Orta əsrlərdə təsəvvüfün formalaşması və inkişafı prosesində onun terminoloji aparatı da yaranmışdır. Ümumiyyətlə, təkcə təsəvvüfdə deyil, islam mədəniyyətinə xas bütün dini-ideoloji və fəlsəfi cərəyanlarda özünəməxsus terminoloji baza olmuşdur. Təbiidir ki, təsəvvüfün terminologiyasının bir qismi başqa islam elmləri ilə müştərək şəkildə formalaşmışdır. Buna misal olaraq, Allahın zat, ad və sifətlərinə aid terminologiyayı göstərmək olar. Bu terminləşmiş ifadələr böyük bir qismi kəlam və fəlsəfə sahələrində də işlənir. Ancaq hər bir elm sahəsində müştərək terminlərin fərqli anlamı və məzmun tutumu vardır.

Təsəvvüf terminologiyasının böyük bir qismi həmin cərəyanın öz mərhələləri, seyr və süluk mənzilləri ilə bağlı yaranmışdır. Artıq burada təsəvvüf ilə başqa təlimlərin yolları və baxışları ayrılır. Bundan başqa, təsəvvüfdə salikin keçirdiyi batini hallar, seyr və süluk məqamları ilə bağlı bir çox rəmzlər və işarələr sistemi vardır. Hətta orta əsrlərdə həmin termin, rəmz və işarələrin izahlı sözlükləri hazırlanmışdır.²

Təsəvvüfün terminologiyası, rəmzlər və işarələr sisteminin yaranma və inkişafında ayrı-ayrı sufi şəxsiyyətlərin böyük xidməti olmuşdur. Şeyx Mahmud Şəbüstəri də belə müəlliflərdəndir.

¹ مجموعه آثار شیخ محمود شبسترى: گلشن راز، سعادت نامه، حق اليقين مرآت المحققين، مراتب العارفين، تصحيح صمد موحد، تهران، طهورى، 1365 ش، ص 152.

² Bax: N.Göyüşov. Təsəvvüf anlayları və dərvişlik rəmzləri. Bakı: Tural-Ə, 2001.

Mütəfəkkirin “Gülşəni-raz” əsəri kimi “Səadətnamə” də həm təsəvvüfün nəzəri və praktiki məsələlərinin öyrənilməsi, həm də bu təlimə xas terminologiya, rəmzlər və işarələr sisteminin məzmun və mahiyyətinin açıqlanmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

“Səadətnamə” əsərində Allahın zat, ad və sifətlərinin şərhini verilir. Bu baxımdan burada işlənən terminlərin bir qismi kəlam elmi ilə müş-tərəkdir. Ancaq məlum olduğu kimi, kəlam və təsəvvüfün varlıq aləminə, dini və metafizik məsələlərə baxışları fərqlidir.¹ Şəbüstərinin əsərində verilən terminlər isə ümumi və istiqamətləndirici xarakter daşıyır, yəni oxucunu irfani məzmunu yönəltmək məqsədi güdür.

Dissertasiyada “Səadətnamə” əsəri üzrə sufi terminologiyasının təsnifatı aşağıdakı əsas məfhumlar üzərində verilmişdir.

Orta yol

Müəllif öncə İslamın pak bir etiqad olduğunu nəzərə çatdırır və orta yol tutduğunu bildirir. Təsəvvüfdə etiqad saflığı və orta yol mühüm məfhumlardır. Şəbüstəri bu barədə yazır:

مذهب پاک و صافی از تخیل
دور از افراط و خالی از تفریط²

*(Bu, bütün qarışıqlıqlardan pak və saf məzhəbdir,
İfratdan (şişirtmə) uzaqdır və təfriddən (kiçiltmə) azaddır).*

Vücut və Haqq

Şəbüstərinin əsərinin hədəfi tövhid etiqadını anlatmaq və bəşərə səadət yolunu göstərməkdir. O həmin düşüncəni poetik dil vasitəsilə bəyan etməyə çalışır. Şairə görə, həqiqi vücut Allahdır və hər bir zərrə onun varlığına şəhadət verir³.

Zat və sifətlər

Təsəvvüfün əsas məfhumları sırasında zat və sifətlər mühüm yer tutur. Zat “substansiya” kimi tərcümə edilir. Zat dəyişməz və sabit mahiyyətdir. Ancaq sifətlər zahiri aləmdə təzahür edə bilir və ona görə də dəyişir.

Şəbüstəri başqa mütəsəvvüflər kimi Allahın varlığını sübut etməyə dəlil axtarmağı mənasız hesab edir və bunun üçün günəşi və çirağı misal

¹ A. Harputi. Tenkihu'l-Kelam fi Akaid-i Ehl-i İslam. Tercüme: İ.Özdemir, F.Kahraman, Ankara: Diyanet Vakfı, 2000, s.172.

² مجموعه آثار شیخ محمود شبسترى: گلشن راز، سعادت نامه، حق الیقین مرآت المحققین، مراتب العارفین، تصحیح صمد موحد، تهران، طهوری، 1365 ش، ص. 149.

³ Yenə orada, s.157.

olaraq gətirir¹ və varlıq aləmini Haqqın nurunun təcəllisi kimi nəzərə çatdırır.²

Vəhdəti-vücut

Şeyx Mahmudun vəhdəti-vücut anlayışına görə, zat baxımından yanaşdıqda hər şeyin qaynağı birdir, ikilik və çoxluq zahiri aləmdə, surət aləmində aşkar olur. Müəllif bir beytində sufi ədəbiyyatına xas müqayisə yolu ilə ədədləri misal gətirməklə bütün varlıq aləminin bir qaynağa bağlı olduğunu söyləyir.³

Mərifət, varlıq-yoxluq

Mərifət vəcd və ilham yolu ilə, Allah, Onun sifətləri, isimləri və qeyb aləmi haqqında əldə edilən bilgilərdir. Mərifət elmdən tamamilə fərqlənir. Elm bilmək, mərifət tanımaqdır. Elm yolunda olanlara “alim”, mərifət və irfan yolunda olanlara isə “arif” deyilir.

Təsəvvüf terminləri içərisində “Vacibül-vücut” da adlanan Mütləq varlıq heç bir başqa vasitəyə ehtiyacı olmayan, öz substansiyası ilə mövcud olan həqiqi varlıq kimi izah olunur. Ədəm adlanan yoxluq isə iki cürdür:

- mütləq ədəm. Bu anlamda yoxluq yoxdur, var olması da mümkün deyildir;

- mümkün ədəm. Olmayan, amma olması da mümkün olan ədəm. Mütləq yoxluq (ədəm) zülmət, mümkün ədəm isə kölgədir.⁴

Şəbüstəri də digər sufi mütəfəkkirlər kimi hər varlığın Haqqın varlığına nisbətən yox olduğunu qeyd edir. Sonra “yox”u əsas götürərək, onun varlığının Haqqın mütləq varlığı qarşısında mümkün ola bilməyəcəyini vurğulayır.⁵

Mənlik-sənlik

Təsəvvüfdə “Ənə əntə, əntə ənə” (“Mən sənəm, sən mənəm”) anlayışı ilə aşıqın məşuqda fani olması, özü də daxil olmaqla ondan başqasını görməməsi nəzərdə tutulur. Şəbüstəri həm “Səadətnamə”də, həm də “Gülşəni-raz”da bu anlayışı açıqlamaq üçün eyni bir metaforadan (güzgü)

¹ مجموعه آثار شیخ محمود شبستری: گلشن راز، سعادت نامه، حق الیقین مرآت المحققین، مراتب العارفین، تصحیح صمد موحد، تهران، طهوری، 1365 ش، ص. 158.

² Yenə orada, s.159.

³ Yenə orada, s.166.

⁴ S.Uludağ. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Marifet Yayınları, 1995, s. 19-20

⁵ مجموعه آثار شیخ محمود شبستری: گلشن راز، سعادت نامه، حق الیقین مرآت المحققین، مراتب العارفین، تصحیح صمد موحد، تهران، طهوری، 1365 ش، ص. 165-166.

istifadə edir: “Yoxluq güzgü, mümkün bütün aləm ondakı əksdir”.¹

Süluk

Təsəvvüfün bir təlim kimi tərkib hissələri barədə müxtəlif bölgülər vardır. Ancaq müasir elmi metodologiya baxımından təsəvvüf nəzəri və əməli olaraq, iki əsas qismə ayrılır. Təsəvvüfün əməl baxımından hədəfi nəfsi paklıq və kamillik ilə fənaya nail olmaqdırsa, elm baxımından məqsədi qəlb yolu ilə mərifət əldə etməkdir². Burada süluk önəmli yer tutur. Belə ki, təsəvvüfdə əsl hədəfə yetişmək üçün müəyyən mərhələlərin keçilməsi zəruri sayılır; hər bir mərhələ üzrə müxtəlif sayda mənzillər də nəzərdə tutulur. Sülukda üç və ya dörd böyük mərhələ vardır. Ona görə təsəvvüf üç və ya dörd sütuna əsaslanır: şəriət; təriqət; həqiqət, yaxud şəriət, təriqət, həqiqət, mərifət. Qeyd etməliyik ki, sonuncu iki mərhələnin yeri dəyişkəndir.

Əslində üçlük bölgü əsas olaraq qəbul edilə bilər, mərifət isə təsəvvüfdə batini (ezoterik) dərkətmə kimi anlaşılır və sülukun idraki nəticəsi olaraq dördüncü “qapı” adı ilə verilir.

Tövhid

Tövhid dini etiqad baxımından Allahın birliyinə və şəriksiz olmasına inamdan ibarətdir. Tövhid dil, ağıl və qəlbə Tanrını bir bilməkdir. Tövhidin başlanğıcı kəlmeyi-şəhadət, sonu isə əhədiyyət mərtəbəsidir.³ Tövhid Allahın zatını əqli təsəvvür edilən və zehni təxəyyül edilən hər şeydən təcrid etməkdir⁴. Qeyd edək ki, İslamın təməli sayılan tövhid istər İslam elmində, istərsə də təsəvvüfdə geniş müzakirə edilir. Təsəvvüfdə tövhid Allahın birliyini sözlə bəyan etməklə məhdudlaşmır və onun qəlbə nüfuz etməsi önə çəkilir.

Şəbüstəri məhz bu incəliyi diqqətə çatdırır və tövhid anlamının dərinliyini belə ifadə edir:

راه توحيد در قدم زدن است
قعر دریا چه جای دم زدن است⁵

¹ مجموعه آثار شیخ محمود شبسترى: گلشن راز، سعادت نامه، حق اليقين مرآت المحققين، مراتب العارفين، تصحيح صمد موحد، تهران، طهورى، 1365 ش، ص. 167.

² N.Göyüşov. Füzuli: Düşüncə və ruhun poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 24.

³ Yenə orada, s.184.

⁴ S.Uludağ. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Marifet Yayınları, s.533

⁵ مجموعه آثار شیخ محمود شبسترى: گلشن راز، سعادت نامه، حق اليقين مرآت المحققين، مراتب العارفين، تصحيح صمد موحد، تهران، طهورى، 1365 ش، ص 170

(Tövhid yolu (anladılacaq deyil) gediləcək bir yoldur. Dənizin dərinliklərində nəfəs almaq olmaz).

Şəbüstəri sufi sələfləri kimi varlığın idrakında zahiri cəhətləri qavramağı şəriətə, daxili cəhətləri dərk etməyi isə həqiqətə bağlayır. Deməli, həqiqəti bilmək, haqqa çatmaq üçün şəriət ilə həqiqət arasındakı yolu (təriqəti) qət etmək lazımdır. Müəllif buna misal olaraq qardan düzələn kuzəni su ilə dolduran ustanın hekayəsini verir.¹

Şəbüstəriyə görə, “mən” və “biz” söhbətləri şirk və kafirlikdən başqa bir şey deyildir.²

Tövhid məqamı çox uca və əlçatmaz məqamdır və ona yetişmək üçün bütün seyr və süluk mənzillərini keçmək lazımdır. Şəbüstəri tövhid barəsində bəhs edərkən yazır: “Dünyada olan hər bir şey – istər dağ olsun, istər saman “La ilahə illəllah” (Allahdan başqa ilah yoxdur) kəlməsini deyir.

Bu fəslin **ikinci** yarım fəsli “**Məsnəvidə işlənən əsas təsəvvüfi rəmzlər**” adlanır.

Azərbaycan ədəbiyyatı uzun əsrlər boyu İslam dini və mədəniyyətinin, xüsusilə Quranın təsiri altında inkişaf etmişdir. Əski islami mətnlərdə elə bir səhifə yoxdur ki, içində Qurandan bir ayə, Peyğəmbər hədisindən bir cümlə tapılmasın və düşüncələri buna bağlanmamış olsun. Şəbüstərinin “Səadətnamə”si də bu baxımdan istisna təşkil etmir. Əsərdə 200-ə yaxın Quran ayəsinə müraciət edilmiş, 54 surənin ayələrinə yer verilmişdir. 11 surədən təkrarən bir neçə dəfə istifadə edilmişdir. Ən çox “Bəqərə” (17 ayə), daha sonra “Ali-İmran” (10 ayə), “İsra” (6 ayə), “Yunus”, “Əraf”, “Ənam” surələri (4 ayə) təkrarlanaraq iqtibas olunmuşdur.

Orta əsrlər mütəfəkkirləri Quranın təkcə mənə və məfhumlarından deyil, bədii üslub və xüsusiyyətlərindən və bəlağət sistemindən də faydalanmışlar³. Burada “Səadətnamə” məsnəvisindəki Quran bəlağətinin izləri diqqətə çatdırılır.

Qeyd etməliyik ki, Qurandan Şərq şeirində təlmihi, işarə, təzmin, həll (təhlil), iqtibas və s. kimi poetik fiqurlar vasitəsilə istifadə olunmuşdur.

Digər Şərq klassikləri kimi Şəbüstəri də yaradıcılığında Qurandan

¹ مجموعه آثار شیخ محمود شبسترى: گلشن راز، سعادت نامه، حق اليقين مرآت المحققين، مراتب 165، تصحيح صمد موحد، تهران، طهورى، 1365 ش، ص العارفين

² Yenə orada, s. 170.

³ M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı: Maarif, 2010, s. 306.

təlmih sənəti vasitəsilə yararlanmışdır. Onun:

چه کند با دلیل رأی العین
وادی قدس وانگهی نعلین.¹

(İnsanın Haqqı görməsindən sonra müqəddəs vadiyə və başmaqlarını çıxarmağa nə ehtiyac vardır?!)

- beytində Quranın “Taha” surəsinin 12-ci ayəsinə işarə edilmişdir. Lakin bu ayəni anlamaq üçün Quranın “Taha” surəsinin 9, 10, 11, 12-ci, “Nəml” surəsinin 7, 8, 9-cu, həmçinin “Qəsəs” surəsinin 29-30-cu ayələrini bilmək gərəkdir. “Başmaqlarını çıxart” ifadəsi o deməkdir ki, qəlbində ilahi eşq olan kimsədə dünyəvi məhəbbət qalmamalıdır.

İşarə - az sözlə çox məna ifadə etməkdir. S.Uludağa görə, təsəvvüf bir işarət elmidir. Sufilərin sözləri işarət, rümuz şəklindədir. Şəbüstərinin “Səadətname” əsərində bu poetik fiqura da rast gəlinir:

جمله اشیا به نطق حال فصیح،
حامد صانع اند در تسییح.²

(Dünyada mövcud olan bütün əşya öz aydın dili ilə Yaradanı təsbih edərək və şükürlər göndərir).

Burada Şeyx Mahmud Quranın “Həşr” surəsinin 1-ci ayəsinə işarə etmişdir: “Göylərdə və yerdə olanların hamısı Allahu təqdis edib, Onun şəninə təriflər söyləyir” (Həşr: 1).

Təzmin ayədən bir parçanı gətirməklə hər hansı bir məzmunu işarə etməkdədir. “Səadətname”də deyilir:

وصف حسن تو «احسن التقويم»
حسن جان متصف به قلب سليم.³

(Sənin gözəlliyinin vəsfi “Əhsənüt-təqvim”dədir. Vəsf olunan ruhunun gözəlliyi sağlam qəlbindədir).

“Əhsənüt-təqvim” Quranın “ət-Tin” (“Əncir”) surəsinin 4-cü ayəsindən götürülmüşdür. Həmin ayədə deyilir: “Biz insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq”⁴. Mütəfəkkirə görə, bu ayədə insanın zahiri deyil, batini gözəlliyi nəzərdə tutulur. Çünki Quranın “əl-Hicr” surəsinin 26-cı

¹ مجموعه آثار شیخ محمود شبستری: گلشن راز، سعادت نامه، حق الیقین مرآت المحققین، مراتب العارفین، تصحیح صمد موحد، تهران، طهوری، 1365 ش، ص. 158.

² Yenə orada, s.148 .

³ Yenə orada, s. 162.

⁴ M.Hamdi Yazır Elmalılı. Renkli Kelime Mealı. Kur’an-ı Kerim. İstanbul: Seda Yayınları, 2012, s. 598.

ayəsində insanın quru və qoxumuş palçıqdan yaradıldığı göstərilir.

Həll və ya təhlil poetik fiquru vasitəsilə ayə və ya ayədən hər hansı bir söz alınaraq şeirin vəzninə görə dəyişdirilir. Zahirən təzminə bənzəyən həll sənətində şair ayəni şeirdə həll edərək, öz sözlünə yeni məna çaları verir. Ayədən verilən parça müəyyən anlamda bənzətmə obrazı kimi çıxış edir. Bir nümunəyə nəzər salaq:

"قل هو الله" گفت با تو احد
باز "الله" گفت فرد و "صمد"
آنکه از کس نژاد و نی زاید
زو کسی، مثل او کجا شاید.¹

(*Allah -Taala sənə: "De ki, Allah təkdir!" və "heç nəyə ehtiyacı yoxdur" dedi.*

O ki doğulmayıb və doğmayıb, ona görə ona bənzər kimsə ola bilməz).

Burada Şəbüstəri "İxlas" surəsinin 1-4-cü ayələrindən məharətlə istifadə etmişdir. Belə ki, burada "Qul huvəllahu əhəd, Allahüs-saməd" kəlamını şeirin vəzninə uyğun həll etmiş, 3-4-cü ayələri isə farscaya çevirməklə ifadə etmişdir.

İqtibas poetik fiquru ifadənin götürülərək olduğu kimi işlədilməsi əsasında yaradılır. Əsərdən bir nümunəyə diqqət edək:

ای موحد از آن بگردان روی
وحده لاشریک له می‌گوی.²

(*Ey tövhidə inanan şəxs, ondan üz döndər və "Vəhdəhu la şərikə ləh" de).*

Burada yer alan "Laşərikə ləh" ifadəsi Quranın "Ənam" surəsinin 163-cü ayəsindən iqtibasdır.

Şeyx Mahmud Şəbüstəri bu əsərində Quran ayələri və hədislərdən daha çox iqtibas şəklinə istifadə etmişdir. Bununla yanaşı, mütəfəkkir Həllac Mənsurla bağlı rəvayətdən də maraqlı bir iqtibas gətirmiş, onun məşhur qəzəlindən bir parçanı "اقتلونی" ("Məni öldürün!") "Səadətname"də də işlətməmişdir.

Şəbüstərinin bu əsərində müraciət etdiyi poetik fiqurlardan biri olan **təmsildir**. Mütəfəkkir müqayisə yolu ilə hər hansı bir məzmun haqqında geniş təsəvvür yaradır. "Səadətname"də deyilir:

¹مجموعه آثار شیخ محمود شبسترى: گلشن راز، سعادت نامه، حق الیقین مرآت المحققین، مراتب العارفین، تصحیح صمد موحد، تهران، طهوری، 1365 ش، ص. 164.

² Yenə orada, s. 194.

نفس و عقل چون زجاجه و مشکوة
دل چو مصباح و نور او ز صفات
خانه‌ای کاندرا اوست این قندیل
تن انسان بود بدین تأویل
چشم و گوش و مشام و ذوق و مسام
روزن است و دریچه‌های به جام
ماورای دریچه و روزن
کیست بنشسته بازگو با من¹

(İnsanın ağılı ilə nəfsi çıraqın özünə bənzəyir və qəlb həmin çıraqın nurudur.

İçərisində bu çıraq olan ev insanın öz vücududur və çıraq məsələsi belə təfsir edilir.

Göz, qulaq, dadmaq, toxunmaq və qeyrisi həmin evin qapıları və pəncərələridir.

Bu qapı və pəncərələrin o biri tərəfində nəyin mövcud olduğunu mənə söylə).

Mütəfəkkirə görə, insanın ağılı pak imana əsaslandıqda və nəfsi arındıqda qəlbə işıq (nur) saçılır.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri Qurana istinadlarında daha çox təsəvvüf ədəbiyyatının ənənələrindən bəhrələnmiş, lakin fərdi xarakterli deyimləri ilə əsərinin bədii dəyərini artırmışdır. Onun istifadə etdiyi poetik fiqurlar forma etibarilə ənənəyə bağlansa da, məzmun və ideya baxımından öz fərdi təxəyyülü və qələminin məhsuludur.

Sonda tədqiqatın **nəticələri** ümumiləşdirilir:

1. “Səadətname” məsnəvisi müəllifin ikinci nəzm əsəridir. Əsərin dünya kitabxanalarında altı əlyazma nüsxəsi mövcuddur. S. Müvəhhidin dörd nüsxə əsasında nəşr etdirdiyi tənqidi mətndə isə Britaniya muzeyi kitabxanasındakı nüsxədən, Məclis kitabxanasının 2 nüsxəsi, Tehran Universiteti Kitabxanasının isə bir nüsxəsindən istifadə edilmişdir. Əldə etdiyimiz Nuruosmaniyyə nüsxəsinin bu nüsxələrlə müqayisəsi nəticəsində bu əlyazması ilə elmi-tənqidi mətn arasında xeyli nüsxə fərqlərinin mövcudluğu qənaətinə gəldik. Amma Nuruosmaniyyə nüsxəsi mükəmməl deyildir. Nüsxələrdə beytlərin sayında da fərq müşahidə olunur. Elmi-tənqidi mətnlə müqayisədə bu nüsxədəki mətnin hər fəslində

¹ مجموعه آثار شیخ محمود شبستری: گلشن راز، سعادت نامه، حق الیقین مرآت المحققین، مراتب العارفین، تصحیح صمد موحد، تهران، طهوری، 1365 ش، ص. 203.

5-8 beyt azdır. Həmçinin əlyazmanın 30-cu vərəqində verilmiş hekayə S.Müvəhhidin hazırladığı tənqidi mətndə yoxdur. Əsərin daha bir nüsxəsi İstanbul Topqarı Sarayı Muzeyi Kitabxanasında saxlanılır, lakin bu nüsxə fərqli olmayıb, Nurumuosmaniyyə kitabxanasında saxlanılan nüsxənin eynidir.

2. Bəzi təzkirələr və qaynaqlarda yanlış olaraq, bu əsərin 3000 beytdən təşkil olunduğu iddia edilir. Araşdırmamız nəticəsində əsərin həcmnin 1580 beyti keçmədiyi qənaətinə gəldik.

3. Təsəvvüfün əsas nəzəri məsələlərini qismən kəlam elmi möv-qeyindən izah edən Şeyx Mahmud Şəbüstərinin bu əsərində bəhs olunan təsəvvüfi görüşlər Quran ayələri və hədislər əsasında açıqlanır.

4. Məsnəvidə ifadəsini tapan islami dəyərlərin ədəbi biçimini, təsəvvüfün əsas terminoloji aparatı və sufi rəmzlərinin təsnifatını müqayisəli-tarixi metoddan istifadə ilə qiymətləndirdik.

5. “Səadətname” məsnəvisinə xas xüsusiyyətlərdən biri əsər boyu sufi terminologiyası və təsəvvüfi baxışların şərhində hekayə və təmsil-lərdən istifadə edilməsidir. Bu xüsusiyyət də həmin məsnəvinin ədəbi dəyərini artırır. Dissertasiyada əsər ilk dəfə olaraq, bu kontekstdə digər təsəvvüfi əsərlərlə müqayisə edilərək, tədqiqata cəlb edilir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Səadətname” məsnəvisi / Dokto-rantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 18-19 dekabr, 2012, s.340-341.

2. “Səadətname” məsnəvisindən hekayələr / Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi konfransının materialları, Bakı, 25-26 aprel, 2013, s. 513-514.

3. Şeyx Mahmud Şəbüsteri və Seyid Yahya Bakuvi / Kafkasyadan Anadoluya Kültür Köprülerimiz. Uluslararası Seyyid Yahya Şirvani və Halvetilik Sempozyumu Materialları, Eskişehir-Bakı, 21-26 noyabr, 2013, s. 741-750.

4. Yunus Emre və Şəbüsteri'de Klassik Tasavvufun Süluq Mertebeleri / VIII Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı və Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu, Konya, 15-17 may, 2014 (2016) s.573-578.

5. “Səadətname” məsnəvisinin əlyazma nüsxələri // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, №2 (90), Bakı, 2014, s. 219-222.

6. “Səadətname” məsnəvisinin ideya-mövzu xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, №5, Bakı, 2014, s. 448-454.

7. “Səadətnamə”də Təbriz sufilərinin mənqəbələrinə dair // Dil və ədəbiyyat, Azərbaycan Dillər Universiteti, №2, Bakı, 2014, s. 200-207.
8. “Səadətnamə” əsərində bəzi sufi terminlərin izahı // Elmi xəbərlər, Azərbaycan Dillər Universiteti, №3, Bakı, 2014, s. 311-319.
9. Mahmud Shabistari and Western Orientalism. Asosjournal // The Journal of Academic Social Science. Yıl: 2, Sayı: 5, 2014. p.469-477.
10. Şəbüstəri və şeir / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların III Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 7-8 aprel, 2015, s. 928-930.
11. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Səadətnamə” əsərindən təmsil örnəkləri // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, №2 (98), Bakı, 2016, s. 237-240.
12. “Saadatnama”s in the Medieval Literature // International Scientific Journal. Theoretical and Applied Science. (Indexed in Thomson Reuters) № 09 (41): 200. USA Harrisburg, 2016, p. 40-44.

**Место месневи Шейха Махмуда Шябюстари
«Сеадетнаме» в литературе тасаввуф**

РЕЗЮМЕ

В средневековых источниках, а также в трудах востоковедов Турции, Ирана, Средней Азии, Индии, Европы, Америки и России отражены некоторые сведения о Шябюстари и его наследии, а большинство исследований посвящено его труду из 1006 двустиший «Гюлшани-раз». А второе произведение этого автора – «Сеадетнаме» не исследовано не только в Азербайджане, но во всем мировом востоковедении. В этом плане, монографический научный анализ произведения Шябюстари «Сеадетнаме» в качестве важного источника суфийской литературы является актуальным и в представленной диссертации впервые привлекается к системному исследованию.

I глава диссертации называется «Состояние литературы суфизма в эпоху Шябюстари». В этой главе представлено общее описание эпохи, оказавшей влияние на формирование личности этого автора. Изучается течение тасаввуф в регионе в период жизни Шябюстари и вопрос проникновения этого течения в литературную среду. Исследуются высказывания автора о суфиях той эпохи в своем произведении. Посредством сопоставления сведений автобиографического характера в произведении Шябюстари и из других первоисточников, проливается свет на некоторые темные страницы его жизни.

II глава названа «Сеадетнаме», как типичный образец литературы суфизма». Здесь первоисточники, в которых приводятся сведения об этом произведении, делятся на три группы: 1. Тязкиря и литературные сборники; 2. Каталоги и справочники; 3. Исследования, монографии и статьи. В главе исследуется своеобразное строение произведения, с привлечением внимания к тому, что месневи состоит из 4 бабов и 1568-1570 двустиший. Подчеркивается повторение в каждом разделе при разъяснении тем тройичной степени тасаввуфа (элмюл-ягин; эйнюл-ягин; хагтюл-ягин).

III глава диссертации называется «Философско-символическая ценность суфийских символов в произведении «Сеадетнаме». Здесь обращается внимание на представление в произведении сущности, обликов и деяний Аллаха, говорится об идейно-тематических особенностях включенных в «Сеадетнаме» басен и рассказов. Классификация суфийской терминологии по произведению «Сеадетнаме» представлена исходя из основных понятий – вуджуд (бытие) и Хакк (Истина), сущность и облики, вахдати-вудждул (единство бытия), познание, существование-небытие, сулюк (путь духовного совершенствования), таухид (единобожие). В этой главе исследуются обращение Шябюстари в «Сеадетнаме», примерно, к 200 аятам из Корана и использование им системы балагат, привлекаются к анализу такие поэтические фигуры, как тальмих, ишаре, тазмин, хялл (анализ), игтибас (заимствование) и тамсил.

В заключении обобщаются результаты исследования.

**The place of “Saadatnama” masnavi by Sheykh
Mahmud Shabustari in sufi literature**

SUMMARY

Some information was provided about Shabustari and his heritage in the sources of the various middle ages, and in the works of Turkish, Iranian, Middle Asian, Indian, European, American and Russian orientalist. Mostly “Gulshani-raz” with 1006 verses has been explored. But “Saadatnama”, the second poem by the poet has not been involved to research not only in Azerbaijan, but also in the world oriental studies. In this regard, monographic scientific analysis of “Saadatnama” by Shabustari is actual as an important source of sufi literature, and for the first time the work in the dissertation is involved to systematic research.

The first chapter of the dissertation is called “The status of sufi literature during Shabustari’s period”. In the first chapter, a general picture of the period is created which influences the formation of Shabustari’s personality, as well as Sufism and its influence on the literary environment are explored for Shabustari’s period. The author’s opinions about that period’s sufists are also involved to the research. Information of autobiographic nature in this work of Shabustari was compared with other sources, and some dark moments of his life are clarified.

The second chapter of the dissertation is called “Saadatnama” as a typical example of sufi literature”. The sources that give information about the work are classified in three groups: 1. Memoirs and literary collections; 2. Catalogues and inquiry books; 3. Researches, monographs and articles. Main focus is placed on the fact that the masnavi consisted of 1568-1570 verses, and the structure of the work is searched in the chapter. It is highlighted that triple degree of sufism (elmul-yagin, eynul-yagin, haggul-yagin) is repeated in the explanation of topics in every section of the work.

The third chapter of the dissertation is called “Philosophical-poetic value of sufist symbols in “Saadatnama”. Main focus is placed on submission of essence, attributes, names and acts of God. The third chapter deals with features of idea and content of the sufist terminology in “Saadatnama”. Classification of sufist terminology in “Saadatnama” is based on main concepts – existence and the Truth, essence and attributes, wahdati-vujood, civility, presence-absence, I-you concepts, suluk and tawhid. References to Kuran verses and use of system of eloquence by Shabustari are explored in this chapter, and some poetic figures such as talmih, sign, tazmin, hall (analysis), quotation and fables are involved to analysis.

Finally, the results of research are summed up.

Əla növ kağız, formatı 60x84 -¹/₁₆
Tiraj 100 nüsxə

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

Самира Хагани кызы Маммадова

**МЕСТО МЕСНЕВИ ШЕЙХА МАХМУДА ШЯБЮСТЯРИ
«СЕАДЕТНАМЕ» В ЛИТЕРАТУРЕ ТАСАВВУФ**

5716.01– Азербайджанская литература

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ –2016